

УДК 811.16'27

С.О. СОКОЛОВА, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

С.П. БИБИК, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: sbybyk2016@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9765-497X>

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОМОВНИЙ КОНТИНУУМ В УМОВАХ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ»

Проблема зв'язку мови й суспільства — одна з провідних в україністиці. Вона завжди в центрі уваги науковців, а в умовах війни за незалежність, за обстоювання державотворчого права українців набуває особливої ваги. Мовне питання в Україні від моменту відновлення незалежності постійно було не лише предметом обговорення в суспільстві, а й предметом політичних маніпуляцій; мовна політика змінювалася залежно від того, яка політична сила була при владі, але більшість громадян не вважала мовне питання дуже важливим і досить спокійно сприймала співіснування української та російської мов. Навіть Революція Гідності виявляла толерантність до двомовності, а початок російської агресії та анексія Криму у 2014 р. під вигаданим приводом «захисту прав російськомовних» дещо змінили ставлення до мов, але більшою мірою через зростання соціальної престижності української мови, аніж через зниження статусу російської.

Цитування: Соколова С.О., Бибик С.П. (2024). Міжнародна наукова конференція «Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України». *Українська мова*, 1(89), 131—138.

© Видавць ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Початок активної фази російської агресії в лютому 2022 року, і особливо жорстокість проти мирного населення спричинили суттєві зміни в національній і мовній самоідентифікації українців, у їхньому ставленні до мов, вплинули на мовні практики на побутовому рівні, а також на художній і публіцистичний дискурси. Безперечно, ці зміни потрібно зафіксувати й науково осмислити.

10—11 жовтня 2023 року в Інституті української мови НАН України в мережевому режимі відбулася Міжнародна наукова конференція «Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України»¹. Серед доповідачів було 48 науковців, які, крім України (Київ, Львів, Хмельницький, Ізмаїл, Полтава, Вінниця, Тернопіль, Харків, Умань), представляли Німеччину, Австрію, Велику Британію, Канаду, Польщу, дехто з науковців виступив як незалежний дослідник. На двох пленарних засіданнях виголошено 6 доповідей, у двох секціях — ще 38. Багато вітчизняних і зарубіжних колег приєдналися до конференції як слухачі.

Відкрив перше пленарне засідання директор Інституту української мови НАН України доктор філологічних наук, професор *П.Ю. Гриценко*, який наголосив на важливості соціолінгвістичного напрямку досліджень під час світоглядних трансформацій українського суспільства, спричинених агресією, і на змінах основного мовного коду, що вже відбулися. Він також підкреслив, що відтепер трансформуються зміст і завдання української соціолінгвістики, яка має обґрунтувати і роз'яснити важливість співпраці держави й суспільства на шляху употужнення і закріплення цих перетворень.

У доповідях, виголошених на першому пленарному засіданні, визначено основні напрями подальшої дискусії.

Л.Т. Масенко в доповіді «Трансформація мовно-культурного простору України як наслідок збройної агресії Росії», присвяченій змінам у мовній ситуації і культурному просторі України загалом в умовах повномасштабної війни, підкреслила, що державну культурну політику в Україні тривалий час визначала концепція, викладена у книжці Л.Д. Кучми «Україна — не Росія», де наголошено на неможливості культурного відродження України без асиміляції загальноімперських культурних цінностей. Проте це проявилось переважно на рівні масової культури, водночас в Україні активно розвивалася національна культура «високої полицки». У зв'язку з війною спостережено відхід від російської культури всередині країни і зростання інтересу до України за кордоном. Поширення інформації про війну, про українську культуру і мову має стати не лише справою ентузіастів, а й державною політикою.

С.О. Соколова (доповідь «Соціолінгвістичне знання як рушій національно-мовної трансформації суспільства») визначила роль і завдання української соціолінгвістики в нових умовах і наголосила на особливостях змі-

¹ Програма конференції розміщена на сайті Інституту української мови НАН України: <http://surl.li/qkibh>

ни мовної поведінки різних груп населення (вимушених переселенців, військових, жителів прифронтових і окупованих територій та ін.), запропонувала підходи до вивчення і прогнозування мовної поведінки, зокрема через індивідуальне інтерв'ювання і записування мовних біографій, накреслила шляхи впливу на мовну поведінку, а через неї на мовну ситуацію. Війна загострила проблему утвердження національної соціолінгвістичної термінології. На кількох прикладах автор продемонструвала, як нечіткість формулювань створює передумови для маніпулювання мовним і національним питанням.

Г.М. Яворська в доповіді «*Політичний дискурс війни (комунікативні й когнітивні ефекти)*» розпочала обговорення дискурсивних практик в умовах війни, запропонувавши типологію воєнного дискурсу залежно від суб'єкта комунікації. Вона визначила роль суб'єкта для перспективи бачення війни та проблеми (не)розуміння учасників воєнного конфлікту і на цікавих прикладах проілюструвала залежність потрактування ситуації від вихідних настанов. Саме цим можна пояснити відсутність критичного мислення під час оцінювання ситуації, унаслідок чого виникають так звані «комунікативні провали», коли слова лідера потім доводиться роз'яснювати.

У першій секції протягом двох днів обговорювали питання функціонування української мови в окремих сферах (**Л.М. Підкуймуха** «*Українська мова в бізнес-середовищі після повномасштабного вторгнення росії: статус, виклики, перспективи*»; **М.М. Гавриш** «*Роль української мови в релігійному житті м. Хмельницького*»; **І.М. Цар** «*Вплив російсько-української війни на мовну поведінку молоді в інтернеті*») і мовні процеси в регіонах України тепер (**М.С. Делюсто** «*Із спостережень над мовною ситуацією в м. Ізмаїлі*»; **О.М. Палінська** «*Мови і коди в центральних та південних регіонах України у 2014—2021 рр.: використання та атитюди*»; **І.І. Брага** «*Вплив російсько-української війни на етномовну самоідентифікацію етнічних росіян Сумщини*») та в історичному минулому (**С.П. Гей** «*Мовна ситуація в Україні в часи нацистської окупації (1941—1944)*»).

Увагу дослідників привернула проблема розширення ареалу функціонування української мови за кордоном і мовна поведінка мігрантів війни (**О. Білаш, О.В. Гузар** «*Українська мова в освітньому просторі Канади: контекст міграції у час війни*»; **Н.С. Кісс** «*Вплив повномасштабної війни на мовну поведінку мігрантів з України в Німеччині*»; **М.О. Гонтар** «*Ставлення до мов українських мігрантів війни в Німеччині (на матеріалі мовних біографій)*»; **Н.І. Гергалю-Домбек** «*Сприйняття мов та мовна поведінка українських студентів у Польщі (на прикладі Університету Марії Кюрі-Склодовської)*»; **Н.А. Цимбал** «*Функціонування української мови в Державі Ізраїлі*») та її викладання як іноземної (**С.Н. Бук** «*Трансформація мотивації вивчення української мови як іноземної у зв'язку з війною*»).

Аксіологічні аспекти мовної ситуації були об'єктом дослідження у спільній доповіді **М.Н. Капась-Романюк** і **М.С. Шмід** «*Багатомовність в умовах війни Росії проти України: зміна ставлення до мов та ідентич-*

ність»; у доповідях **Н.Р. Матвеевої** «Мовна еволюція під обстрілами: трансформація мовної поведінки та мовної свідомості українців»; **Г.А. Черненко** «Аксіологічні аспекти обговорення мовної ситуації в Україні в період повномасштабної російської агресії»; **І.Є. Ренчки** «Мовна ідентичність українців на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну (на матеріалі текстів соціальних мереж та інтернет-видань кінця лютого — початку квітня 2022 р.)»).

Кілька виступів було присвячено методам дослідження мовної ситуації в нових умовах. Так, **Г.М. Залізник, О.О. Іванченко** в доповіді «Проблеми репрезентативності у використанні цифрових технологій для соціолінгвістичних досліджень» ознайомили з можливостями проведення опитувань громадської думки (зокрема в мовній сфері) за допомогою цифрових технологій. **М.І. Бойко** («Сучасні методи дослідження мовної ситуації Києва (на матеріалі опитування в мобільному застосунку «Київ цифровий»)») представила аналіз мовної поведінки киян для виявлення ставлення до мовних проблем. **Є.С. Литвишко** («Мовні біографії носіїв суржиків як метод дослідження природи українсько-російського мішаного мовлення») презентувала результати дослідження зв'язків між мовними біографіями респондентів та їхніми поточними мовними репертуарами на основі аналізу глибинних інтерв'ю.

Робота другої секції засвідчила, що серед актуальних проблем вивчення стану українського етномовного континууму в умовах війни Росії проти України: різновекторне оновлення лексико-фразеологічного складу актуального словника, якісна динаміка мовного (лінгвістичного) ландшафту міст і сіл України, трансформація інтерференційних явищ, а також жанрово-стильові, аксіологічні, семантико-стилістичні модифікації постфольклорних і літературних текстів та словесних образів, що їх наповнюють. Інтенсифікація соціолінгвістичних процесів в Україні стимулює також активне відродження кримськотатарської мовної культури, яка перебуває під пильною увагою дослідників і волонтерів — учасників руху так званого мовного активізму (цій проблемі присвячено виступ **А.С. Федорінчика** «Як допомогти кримськотатарській мові»).

Виголошені доповіді **Г.П. Мацюк** («Динаміка змін лінгвістичного ландшафту України: законодавчі та соціальні показники») та **Л.О. Кравченко** («Зміна мовного ландшафту України: досягнення та проблемні питання») зацентрували увагу на проблемах деколонізації, декомунізації і пошуку ідентичностей, які розв'язують в Україні після прийняття відповідного законодавства і які активізовано після повномасштабного вторгнення ворожих сил 24 лютого 2022 року. Численні приклади засвідчили не тільки інтенсивність перейменування міст, сіл, селищ, вулиць, але й тенденції до формування нових прецедентних імен (В.М. Чорновол, С.А. Бандера, В.М. Івасюк, В.Ф. Залужний, Л.К. Каденюк та деякі ін.), що не лише змінюють мовні образи населених пунктів, але й стають ідеологійними маркерами нового постімперського буття, знаками «свого», «незалежного» в Українському континуумі. Ономастикон України оновлюють і через

відтворення давніх, історичних, назв; де це неможливо — утворюють нові асоціативно-образні за змістом власні назви, які відображають особливості ландшафту, природи тощо. Цю інформацію доповнив виступ **Г.В. Сікори** «*Перцепція російсько-української війни в соціумі Львова*», яка проаналізувала мовну ситуацію в місті та відображення війни в публічному і неопублічному мовленні львів'ян у контексті змін культури спілкування, зважаючи на історію міського соціуму та його мовні особливості.

У доповідях із питань прояву інтерференційних явищ у сучасній комунікації (**В.М. Труб** «*Особливості українського мовного ландшафту, зумовлені різнобічними інтерферентними впливами*», **Т. Ройтер** «*Суржик, імовірно, теж зміниться*») зосереджено увагу на кореляції керівних і підлеглих мов в Україні, зацентровано на значній відмінності між мовними ситуаціями в різних регіонах України, на надуживанні англізмами, які часто невиправдано витісняють цілком сучасні питомі українські лексеми.

Актуальним є питання про текстові трансформації в сучасному мовному житті, зокрема поліморфізм (взаємодію) стилів, прояви якого засвідчують на структурному і композиційно-текстовому рівнях мовної практики. Короткий історичний екскурс, поданий у доповіді **Т.А. Коць** «*Жанрово-стильовий поліморфізм текстів періоду війни*», став ключем для розуміння сучасних тенденцій у різних сферах мовного життя. В умовах психологічно складної для українців епохи першої чверті ХХІ ст., передусім унаслідок російсько-української війни, мова реагує на емоційне сприймання реалій життя і стає національним інструментом спротиву зовнішній агресії (детальніше цьому аспектові присвячено виступ **Н.О. Мех** «*Українська мова як ціннісна домінанта в умовах інформаційної агресії*). Експресивні публіцистичні слова і вислови проникають у всі сфери мовного функціонування загалом, зокрема в найбільш консервативні стилі — релігійний, науковий і офіційно-діловий. Міжстильова взаємодія, яка завжди була природним шляхом розвитку мови, набуває загрозливих масштабів для літературного стандарту. Наголошено, що в таких умовах важливо не втратити відчуття функціональної рівноваги літературної мови і не допустити руйнування базових критеріїв стильової диференціації.

Поняття «текст періоду війни» осмислено в контексті актуалізації концепту «культура» (**О.В. Сахарова** «*Концепт «культура» в текстах воєнного часу*»), образно-семантичних особливостей тих чи тих новітніх творів (**І.Ю. Юрова** «*Мовний образ захисника України в текстах періоду війни*»), посиленні фольклорних традицій у формуванні текстів впливу (**Ю.І. Браїлко** «*Мовні засоби творення образу ворога в українському постфольклорному дискурсі сучасної воєнної доби*»), активізації аналітичних інформаційних медійних жанрів у сфері культури (**А.Ю. Ганжа** «*Українські буктрейлери про війну: еволюція жанру*»).

Помітним явищем у сучасному воєнному дискурсі є значне оновлення лексико-фразеологічної системи, що виявляє себе як взаємодія процесів евфемізації (**О.Л. Кирилюк** «*Евфемізми в дискурсі російсько-української інформаційної війни*»), неосемантизації (**М.І. Філон, А.В. Хорунжий** «*Нео-*

семантизація лексики у воєнному дискурсі 2022—2023 років»), вторинної номінації (Ю.О. Цигвінцева «Вербалізація російсько-української війни засобами вторинної номінації»), посилення емоційно-оцінного складника (Г.М. Сюта «Емоційний портрет ворога в українській мові періоду війни»). Зокрема, в останній із названих доповідей відзначено соціально-психологічну тенденцію до дегуманізації ворога, безальтернативне моральне відсторонення від нього. Як наслідок, маємо виразну поляризацію опозиції «свій — чужий». Різностильові та різножанрові тексти періоду російсько-української війни засвідчують однополярну гостру негативність, інвективність мовоописів ворога, що виявляється на рівні номінації, слово- і тропотворення, графосемантики.

Жваве обговорення викликала доповідь Т.А. Космеди «Інтерпретація лексеми *москаль* та її похідних у словнику, дискурсі українців та пареміях: традиція і сучасність», представлена на широкому лексикографічному і текстовому матеріалі, у контексті переосмислення прецедентних паремій, зміни внутрішньої форми образів-концептів етноніма «москаль».

Важливе місце серед оприлюднених результатів досліджень посіла проблема мови сучасної освіти. У цьому ракурсі звернуто увагу на фемінізацію мовної свідомості і мовної практики (С.П. Бибик «Гендерний паритет і динаміка літературної норми»). Зокрема, зацентровано на мові освітніх платформ, що активно реагують на зміни в законодавстві — запровадження «Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року» (ухвала Кабміну України від 20.12.2022 р.) та операційного плану з її реалізації на 2022—2024 роки. Ідеться про швидку адаптацію щодо функціонування назв осіб за професією чи посадами, родом занять у жіночому роді, якщо це стосується відповідних осіб; зміни в мовному оформленні текстів інформаційно-публіцистичного та офіційно-ділового контентів, де назви осіб жіночої та чоловічої статей зафіксовані у форматах пар слів із різним граматичним значенням (*ветеранів та ветеранок*) або як слів-гібридів, квазігендерних дериватів (*ветеранів(ок), ветеранів/нок; з клієнт(к)ами*), а також про вживання займенників і прикметників у двох граматичних формах одночасно (*сам/а; активний/а*). Цю мовну практику схарактеризовано як таку, що принижує роль, функції та соціальний статус жінки.

На підсумковому пленарному засіданні увагу було зосереджено на динаміці мовної ситуації в Україні в умовах російсько-української війни. О.М. Данилевська в доповіді «Мовна ситуація в умовах війни: тенденції, суперечності, парадокси (на матеріалі мовних біографій)» обґрунтувала ефективність методу мовних біографій для дослідження соціально детермінованих зв'язків між компонентами мовної ситуації в посттоталітарному суспільстві. Отримані результати корелюють із даними соціологічних опитувань, проведених упродовж 2022—2023 рр., проміжних результатів онлайнового опитування, яке проводить відділ стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, публікацій у відкритих джерелах. На цій підставі визначено сфери, у яких комунікативне употужнення української мови спостерігається найактивніше.

Доповідь **Г.В. Шумицької** та **В.В. Шарканя** «*Мови національних меншин Закарпаття: аналіз медіаконтенту в умовах війни*» стосувалася аналізу особливостей висвітлення питання мов національних меншин Закарпаття в українських медіа в умовах війни в Україні. У ній проаналізовано публікації як регіональних інтернет-видань («Карпатський об'єктив», «Закарпаття онлайн» та ін.), так і загальнонаціональних («Українська правда», «Суспільне» тощо) і визначено змістові домінанти таких публікацій, окреслено тенденції щодо висвітлення питання мов національних меншин Закарпаття в медіа тощо.

А.О. Колесников у доповіді «*Динаміка мовної ситуації на півдні Одещини*» схарактеризував мовну ситуацію в регіоні в ретроспективі і зазначив, що мовна політика Російської імперії та СРСР створювала домінування (чи таку ілюзію) в мовній палітрі краю російськомовного елемента. Із часів набуття Україною незалежності ситуація з удержавленням української мови змінювалася доволі повільно. Поштовхом для справжньої українізації півдня Одещини стала війна Росії проти України.

У підсумках конференції учасники зауважили: попри те, що в країні кардинально змінилося ставлення до української мови і значно розширився формат її функціонування, проблема відновлення та збереження українського мовного і культурного простору досі є надактуальною. Тривалий час державні інституції ігнорували ці проблеми, постулюючи в радянсько-імперському розумінні «надмірну» увагу до проблем українізації гуманітарного простору в Україні як прояв націоналізму. Отже, на часі державна підтримка зусиль науковців, зорієнтованих на випрацювання моделей повноформатного функціонування української мови, які можна виробити лише в інтегративному поєднанні підходів філологів, освітян, соціальних психологів, соціологів, політиків, економістів та юристів. Запропоновано внести до аналітичних матеріалів, які будуть спрямовані до органів державної влади, передусім до мовного омбудсмена, пропозицію щодо диференційованого методичного підходу до різних регіонів, зокрема тих, де ускладнене функціонування української мови, де мають діяти спеціальні програми соціально-культурної, національно-мовної підтримки мовців. До таких регіонів належать Закарпаття, українсько-російське прикордоння, Бессарабія та ін.

Важливість проблематики і тематична єдність матеріалів доповідей, виголошених на конференції, зобов'язує організаторів наукового заходу підготувати до друку колективну монографію «Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України».

Наукову хроніку отримано 09.01.2024

Svitlana Sokolova, Doctor of Sciences in Philology, Professor, Leading Researcher
in the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine

E-mail: a-senchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

Svitlana Bybyk, Doctor of Sciences in Philology, Professor, Leading Researcher
in the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine

E-mail: sbybyk2016@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9765-497X>

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE “UKRAINIAN
ETHNOLINGUISTIC CONTINUUM IN THE CONDITIONS
OF RUSSIA’S WAR AGAINST UKRAINE”